

Комунальний заклад вищої освіти
«Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради
Факультет реабілітаційної педагогіки та соціальної роботи
Кафедра спеціальної педагогіки та спеціальної психології

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

Соціально-психологічні особливості профілактики вікtimної поведінки
підлітків із затримкою психічного розвитку

Виконав студент групи СОм-2(2)
спеціальності 016 Спеціальна освіта
Ільчук Роман Сергійович
Керівник: Бочелюк В. Й.
Рецензент: Застелло А. О.
Нормоконтроль _____ Микита ПАНОВ

Запоріжжя
2021 р.

РЕФЕРАТ

Магістерська робота: 149 с., 5 табл., 9 рис., 88 джерел.

Об'єкт дослідження – вікtimна поведінка підлітків із затримкою психічного розвитку

Предмет дослідження – психологічні особливості профілактики вікtimної поведінки підлітків із затримкою психічного розвитку.

Мета роботи полягає у виявленні і обґрунтуванні особливостей детермінації вікtimної поведінки підлітків із затримкою психічного розвитку та експериментальному дослідження соціально-психологічних особливостей її профілактики.

Методи дослідження:

теоретичні методи – аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури, який сприяв виявленню, узагальненню, систематизуванню, моделюванню різноманітних аспектів досліджуваної проблеми;

емпіричні методи – спостереження, бесіда, анкетування, тестування

(стандартизовані та проективні методики), експеримент;

статистичні – метод математичної статистики (обробка експериментальних даних, аналіз результатів дослідження).

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ, ПРОФІЛАКТИКА,
ВІКTIMНА ПОВЕДІНКА, ПІДЛІТОК, ЗАТРИМКА ПСИХІЧНОГО
РОЗВИТКУ.**

ВСТУП

Підлітковий вік є достатньо інтенсивним періодом життя, що висуває особливі вимоги до особистості та її активності, до вміння перебудовувати та переглядати наявні думки і оцінки. Цей віковий період відрізняється високою інтенсивністю процесів соціалізації та індивідуалізації. Дорослішання характеризується інтенсивними пошуками свого місця у світі, суспільстві, системі соціальних стосунків, а також розширенням усвідомлення власних особливостей, здібностей з точки зору відповідності вимогам соціуму. У зв'язку з цим підлітку необхідно погоджувати свої потреби з очікуваннями оточуючих та вимогами соціальних норм. Необхідність такого погоджування часто пов'язана із значними труднощами, котрі й стають причиною виникнення суперечностей у розвитку підлітка. Ці суперечності можуть протікати в гострій формі, зумовлюючи сильні емоційні переживання, порушення у поведінці та взаєминах із дорослими та ровесниками. Відомо, що цей період життя є найбільш емоційно насищеним і відрізняється від інших вікових етапів глибиною і тривалістю переживань, руйнуванням звичних, засвоєних раніше способів емоційного реагування, домінуванням різноманітних емоційних станів, які з часом можуть закріпитися як стійкі емоційні якості особистості (Л. Божович, М. Борищевський, Д. Ельконін, І. Кон, Л. Проколієнко). Одна із найбільш яскравих характеристик даного періоду – особистісна нестабільність, яка виявляється в емоційній лабільності, тривожності, суперечливості почуттів, моральній нестійкості, коливаннях самооцінки (І. Вєтрова, М. Кідалова). За умови недостатніх внутрішніх ресурсів і несприятливої загальної життєвої ситуації підліток із затримкою психічного розвитку стає найбільш уразливим до стресу й тяжкі життєві умови можуть провокувати прояв вікtimності (Н. Волянюк, Т. Калініна, Г. Ложкін, В. Папуша).

Дієвою стороною уявлення є прагнення бути і вважатися дорослим. Якщо ставлення дорослого до підлітка із затримкою психічного розвитку не відповідає цьому його новому сприйняттю, то підліток всіма доступними йому засобами намагається утвердити себе самостійним суб'єктом, здатним на незалежні прояви у поведінці, в окремих вчинках. При цьому протест і непокора підлітків є засобом, за допомогою якого підліток хоче домогтися зміни попереднього типу взаємин з дорослим на новий, специфічний для спілкування дорослих людей.

Отже, цей період життя людини є найбільш перспективним для дослідження різних типів вікtimnoї поведінки: це період життя людини, який відрізняється високою інтенсивністю процесів соціалізації та індивідуалізації. Дорослішання характеризується інтенсивними пошуками свого місця у світі, в суспільстві, в системі соціальних стосунків, а також розширенням усвідомлення власних особливостей, здібностей з точки зору відповідності вимогам соціуму. У зв'язку з цим підлітку необхідно погоджувати свої потреби з очікуванням оточуючих та вимогами соціальних норм. Необхідність такого погоджування часто пов'язана із значними труднощами, котрі й стають причиною виникнення суперечностей у розвитку підлітка із затримкою психічного розвитку.

Аналіз наукових джерел з означеної проблеми дозволив виділити такі основні напрямки, за якими відомі дослідження даного феномену: структурна організація вікtimnoї особистості (О. Клачкова); класифікація та типологія відхилень у розвитку і поведінці підлітків (І. Кон, Н. Максимова, В. Татенко, Т. Титаренко та ін.); психологічна детермінація прояву вікtimnoї поведінки (О. Андроннікова, М. Долгових, В. Мінська); форми та причини виникнення вікtimnoї поведінки підлітків із затримкою психічного розвитку (Т. Калініна, В. Кротенко, І. Малкіна-Пих, Л. Прохоренко); вікtimогенні внутрішньоособистісні конфлікти у підлітковому віці (Г. Ложкін, Л. Романова, Є. Фоміних); вікtimогенні норми, правила поведінки вікtimnoї і протиправної субкультури (Л. Шабанов); вікtimологічна ситуація, яка

сприяє особистісній вразливості підлітка (Н. Волянюк, Т. Матанцева); загальні проблеми діагностики вікtimної поведінки (О. Андроннікова). Абсолютна більшість авторів наголошує на важливості ролі ситуаційної детермінації вікtimної поведінки.

Інтерес дослідників до проблеми вікtimної поведінки особистості пояснюється тим, що вона з одного боку, заломлює і висвічує особливості сучасного життя і стан суспільства, а з іншого – у цьому складному та інтенсивно досліджуваному напрямі залишається чимало невирішених проблем. Серед них – питання про механізми, умови і фактори вікtimної поведінки, а також соціально-психологічні особливості її профілактики.

Актуальність дослідження зумовлена ще й практичною значущістю даної проблеми в контексті необхідності удосконалення практики підготовки практикуючих психологів. Це і зумовило вибір теми нашого дослідження: «Соціально-психологічні особливості профілактики вікtimної поведінки підлітків із затримкою психічного розвитку».

Об'єкт дослідження – вікtimна поведінка підлітків із затримкою психічного розвитку

Предмет дослідження – психологічні особливості профілактики вікtimної поведінки підлітків із затримкою психічного розвитку.

Мета роботи полягає у виявленні і обґрунтуванні особливостей детермінації вікtimної поведінки підлітків із затримкою психічного розвитку та експериментальному дослідженні соціально-психологічних особливостей її профілактики.

Для реалізації зазначененої мети постало необхідним вирішити наступні завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз сучасних підходів до вивчення проблеми вікtimної поведінки.
2. Обґрунтувати та апробувати діагностичні засоби фіксації та оцінки ступеня прояву вікtimної поведінки підлітків із затримкою психічного розвитку.

3. Емпірично дослідити соціально-психологічні особливості вікtimної поведінки підлітків із затримкою психічного розвитку.

4. Розробити і апробувати програму профілактики вікtimної поведінки підлітків із затримкою психічного розвитку.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: системний підхід до вивчення психічних явищ (Л. Виготський, Б. Ломов, А. Петровський, М. Ярошевський); класичні вікtimологічні концепції (Д. Рівман, В. Рибальська, В. Туляков, Л. Франк,); концептуальне положення про детермінанти та механізми поведінки, що відхиляється від норм (В. Васильєв, Є. Ільїн, В. Оржеховська, Н. Максимова та ін.); ідеї гуманізації освіти у рамках особистісно-розвивальної парадигми (Г. Балл, О. Бондаренко, С. Максименко, Ю. Швалб); теоретичні положення про особливості критичних періодів розвитку особистості, зокрема, підлітків із затримкою психічного розвитку (О. Бабяк, Н. Головецька, В. Довгаль, Т. Калініна, В. Кротенко, О. Мамічева, Л. Прохоренко).

Для вирішення поставлених завдань було застосовано комплекс методів, відповідних предмету дослідження. Зокрема, застосовувались:

теоретичні методи – аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури, який сприяв виявленню, узагальненню, систематизуванню, моделюванню різноманітних аспектів досліджуваної проблеми;

емпіричні методи – спостереження, бесіда, анкетування, тестування (стандартизовані та проективні методики), експеримент;

статистичні – метод математичної статистики (обробка експериментальних даних, аналіз результатів дослідження).

Для виявлення ступеня прояву вікtimної поведінки було використано низку психолого-діагностичних методик. Для вимірювання потенційної вікtimності застосовано тест-опитувальник «Схильність до вікtimної поведінки» О. Андронікової. Реалізована вікtimність вивчалася за допомогою спеціально розробленої анкети, що дозволяє з'ясувати

трьохсторонню думку учнів, педагогів, батьків щодо частотності прояву ознак вікtimної поведінки.

Для визначення властивостей особистості підлітків із затримкою психічного розвитку, які закономірно пов'язані із схильністю до вікtimної поведінки використовувався комплекс стандартизованих психолого-діагностичних методик: методика вимірювання рівня шкільної тривожності Філіпса; опитувальник Басса-Дарки – для з'ясування таких показників та форм агресивних і ворожих реакцій, як фізична агресія, непряма агресія, вербальна агресія, негативізм, схильність до роздратування, підозрілість, образа, почуття провини; колірний тест Макса Люшера – для вимірювання психофізіологічного стану підлітка та його стресостійкості; опитувальник наявних акцентуацій характеру підлітків (Г. Шмішека) та методика дослідження стилів поведінки в конфлікті (К. Томаса).

Для дослідження властивостей нервової системи використано адаптований Н. Даніловою та О. Шмельовим варіант опитувальника Я. Стреляу. За допомогою опитувальника структури темпераменту, який розроблено В. Русаловим здійснено дослідження властивостей темпераменту – ергічності, соціальної ергічності, пластичності, соціальної пластичності, темпу, соціального темпу, емоційності, соціальної емоційності. Задля виявлення особливостей дитячо-батьківських стосунків у підлітковому віці застосовано методику П. Трояновської.

Організація і база дослідження. Дослідження проводилося впродовж 2020–2021 навчального року у декілька етапів, кожний з яких мав свою мету і завдання.

На першому етапі здійснено теоретико-методологічний аналіз проблеми та розроблено програму емпіричного дослідження. Теоретичний підхід включав вивчення та аналіз літератури, узагальнення отриманої інформації.

На другому етапі проведено констатувальний експеримент, під час якого виявлено основні типи вікtimної поведінки, їх змістовні

характеристики та чинники, що визначають її виникнення в підлітковому віці; визначено властивості особистості підлітка із затримкою психічного розвитку, які закономірно пов'язані зі склонністю до прояву підлітками вікtimnoї поведінки.

На третьому етапі проведено формувальний експеримент, спрямований на розробку та впровадження програми профілактики вікtimnoї поведінки підлітків із затримкою психічного розвитку.

Дослідженням було охоплено Комунальний заклад «Запорізька спеціальна загальноосвітня школа-інтернат «Оберіг» Запорізької обласної ради. Всього у дослідженні взяли участь 34 учня із затримкою психічного розвитку віком від 12 до 15 років.

Загальна кількість представників педагогічного складу, які взяли участь у дослідженні – 10 осіб.

Для з'ясування впливу стосунків батьків і дітей на вікtimність поведінки підлітків із затримкою психічного розвитку у дослідженні взяли участь 12 родин.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що розроблено і апробовано програму превентивних заходів, спрямованих на формування адаптивних способів взаємодії підлітка із затримкою психічного розвитку з соціумом, що зменшують ризик вікtimізації особистості.

Структура й обсяг роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел використаної літератури (88). Основний обсяг роботи складає 148 сторінок й містить 5 таблиць та 9 рисунків.

ВИСНОВКИ

У ході нашого дослідження ми дійшли до наступних висновків:

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури свідчить про те, що поняття «вікtimна поведінка» трактується досить широко. Проте, головною ознакою вікtimної поведінки є здійснення певних дій або бездіяльність, які сприяють тому, що людина опиняється в ролі жертви. У роботі розкривається поняття «вікtimна поведінка» з огляду на свідомі або несвідомі легковажні, аморальні або протиправні дії та вчинки підлітка із затримкою психічного розвитку, які можуть слугувати приводом для вчинення злочину.

Узагальнення концептуальних підходів до проблеми вікtimної поведінки дозволило констатувати наявність трьох основних поглядів щодо її розуміння. Перший (психодинамічний) підхід трактує вікtimну поведінку як синдром патологічного розвитку особистості. Передумовою її формування виступає наявний неусвідомлюваний внутрішньо-особистісний конфлікт, з яким особистість не в змозі впоратися. Представники другого (соціально-когнітивного напряму) в якості її передумов розглядають певний набір поведінкових реакцій та дій, що сформувалися протягом життя. В межах третього (диспозиційної теорії) підходу, віktimна поведінка аналізується крізь призму впливу батьків на дітей, особливостей сімейного виховання, які породжують віktimні диспозиції особистості і самостигмацію себе в ролі жертви.

Емпіричний аналіз змістових характеристик основних типів віktimної поведінки підлітків із затримкою психічного розвитку здійснено за двома критеріями: реалізованої та потенційної віktimності. Виявлено, що за шкалою «реалізована віktimність» для третини підлітків із затримкою психічного розвитку (34,6%) властиві показники, що значно перевищують норму. За шкалою «схильність до агресивної віktimної поведінки» (агресивний тип поведінки) показники вище норми спостерігаються у 23,7%

досліджуваних. За шкалою «схильність до саморуйнівної поведінки» (активний тип поведінки) показники вище норми зафіксовано у 18,4% досліджуваних. За шкалою «схильність до гіперсоціальної віктимної поведінки» (ініціативний тип поведінки) показники вище норми спостерігаються у 42,1% досліджуваних. За шкалою «схильність до залежної і безпорадної поведінки (пасивний тип поведінки) показники вище норми зафіксовано у 9,3% досліджуваних. За шкалою «схильність до некритичної поведінки» (некритичний тип поведінки) високі значення виявлені у 48,4% досліджуваних.

Виявлено, що сформованість типів акцентуацій характеру прямо пропорційна рівню віктимності досліджуваних: чим сильніше виражені акцентуації, тим більше віктимогених проявів спостерігається у поведінці підлітків із затримкою психічного розвитку. З'ясовано, що для гіпервіктимних та віктимних підлітків із затримкою психічного розвитку характерними є демонстративний, гіпертимний, застяглий, емотивний та циклотимний типи акцентуацій характеру. У підлітків із затримкою психічного розвитку, які увійшли до груп маловіктимних та невіктимних, сформованими виявилися педантичний, емотивний, екзальтований та збудливий типи акцентуацій. Емпіричним шляхом встановлено, що для підлітків із затримкою психічного розвитку з ознаками віктимної поведінки властиві підвищений рівень основних форм прояву шкільної тривожності та агресивності.

Констатовано, що психологічні особливості прояву віктимної поведінки підлітків із затримкою психічного розвитку обумовлені широким спектром внутрішніх передумов та різноманітних факторів. Показано, що індивідуально-особистісні характеристики виступають своєрідним внутрішнім фільтром, що блокує чи, навпаки, інтенсифікує прояви віктимної поведінки підлітком із затримкою психічного розвитку. До визначальних інтенцій, які слугують передумовами реалізації віктимної поведінки у підлітковому віці, віднесено: довірливість, наїvnість, невпевненість, нестійкі

та неадекватну самооцінку, максималізм, імпульсивність, агресивність, тривожність, навіюваність, екстернальний локус контролю. Формування вікtimnoї поведінки відбувається також під впливом ситуаційних детермінант. Наявність об'єктивно життєвих негараздів: насильство в школі (булінг) і в родині, сімейна депривація; конфлікти і кардинальні зміни в значущих сферах життедіяльності підлітка схиляє його до необачності своїх дій і фактично звужує можливість передбачити і уникнути негативних наслідків.

Отже, формуванню вікtimnій поведінці підлітків із затримкою психічного розвитку сприяє комплексна дія як соціокультурних, ситуаційних, так і індивідуально-психологічних чинників.

Програму запобігання та психокорекції віktimnoї поведінки у підлітків із затримкою психічного розвитку реалізовано у формі тренінгу. Визначальним завданням програми є вироблення стійкого психологічного імунітету до патогенного впливу зовнішніх та внутрішніх факторів, що сприяють такій поведінці, її формування нових, соціально схвальних установок і норм поведінки. Доведено її ефективність, що проявляється у позитивних змінах: кількість досліджуваних з показниками, що відповідають нормі збільшилася. Отримані результати засвідчують зменшення у досліджуваних експериментальної групи фізичної, вербальної та непрямої агресії, а також роздратованості.

Результати апробації програми показали, що, по-перше, з технічної точки зору запропонований тренінг є доступним для більшості осіб підліткового віку і може бути використаний для розвитку поведінкового потенціалу та життєздатності підлітків із затримкою психічного розвитку. По-друге, встановлено, що найбільший вплив на процес корекції здійснили заняття, основними цілями яких були нівелювання оціночного судження щодо себе та інших, що дозволило розширити діапазон сприйняття, розуміння та прийняття множинності вчинків і стосунків.